

2001. – 256 с.

СлУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: У 10 28-ми вип. / НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Д. Гринчишин. – Вип. 10. – Львів, 2003. – 256 с.

Т.В. Сухова, асп.

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ВИЗНАЧАЛЬНИХ ЖАНРОВИХ ОЗНАК ДОКУМЕНТІВ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

У статті розглянуто такі основні жанрові характеристики документів купівлі-продажу, як їх функціональне спрямування та самоназва.

This article is devoted to research the main genre characteristics of purchase and sale documents, like their functional purpose and self-naming.

Зацікавлення жанровою специфікою давніх документів ділового письменства пов'язане з появою робіт Н.Є. Садихлі¹ та С.С. Волкова² (чолобитні), В.Й. Горобця³⁻⁴ (діаріуші, класифікація ділової документації Гетьманщини), Л.В. Ажнюк⁵ (директивні документи), О.М. Герашенко⁶ (універсали), Н.І. Білан⁷ (заповітна документація) та ін.

Посилена увага до офіційно-ділового стилю давнього письменства, до з'ясування жанрової диференціації його пам'яток, переконливо засвідчує **актуальність** досліджень у цій галузі. І пояснюється тим, що саме офіційно-діловий стиль, репрезентуючи набутки писемно-літературної мови, відображає й риси мови народної, органічно їх поєднуючи. В актових джерелах найшвидше відбиваються всі мовні зміни, пов'язані з політичною ситуацією, економікою, торгівлею, виробничими відносинами тощо, через що певні жанри дають змогу найбільш ретельно простежити розвиток української мови в динаміці. Проте досить велика кількість жанрів, серед яких і жанр купчої, досі залишається недослідженою.

Метою дослідження є аналіз визначальних жанрових ознак документів купівлі-продажу.

Завдання дослідження: 1) визначити основні жанрові характеристики, необхідні для віднесення документа до певного жанру; 2) розкрити суть цих характеристик.

Об'єктом наукового аналізу став жанр купчої у староукраїнській мові XVII – XVIII ст., а **предметом** – визначальні ознаки цього жанру, а саме, його функціональне спрямування та самоназва.

Джерелом дослідження є рукописні староукраїнські купчі другої половини XVII – XVIII ст., що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Наукова новизна дослідження полягає у з'ясуванні основних жанрових характеристик документів купівлі-продажу.

Формування жанрової системи офіційно-ділового стилю нерозривно пов'язане з існуванням суспільства, яке на певному етапі розвитку потребує письмової фіксації в оформленні соціальних відносин різних типів, а відповідно, й системи жанрів, яка б задовольняла потреби цього суспільства в конкретний період.

Період другої половини XVII – XVIII ст. є надзвичайно складним і трагічним в історії українського народу. І, водночас, він є важливим для дослідження таких пам'яток права, як документи на приватну власність, оскільки й Визвольна війна українського народу середини XVII ст., і подальше входження Лівобережної України до складу Росії в якості автономії та поступова втрата нею державності до кінця XVIII ст., помітно відбивалися на їх мові та формулярі.

Жанр купчої в цей період виявляється одним із найпоширеніших. Займаючи чільне місце в структурі групи документів на приватну власність, він впливав, водночас зазнаючи зворотніх впливів, на становлення інших жанрів цієї групи (таких як духівниці, дарчі, дільчі, обліки тощо) та офіційно-ділового стилю загалом.

Виділяючи групу документів як окремий жанр, ми зважаємо на сукупність таких характеристик, як функціональне спрямування документа, його самоназва, композиція та формуляр. У цій статті ми приділимо увагу таким визначальним характеристикам жанру купчої, як функціональне спрямування та самоназва. Проблемам композиційного складу цих документів та їх формуляру присвячено інші наші статті.

В основі жанрової диференціації документів офіційно-ділового стилю лежить їх функціональне спрямування. ***Функціональне***

спрямування купчих полягає в засвідченні факту купівлі-продажу майна (об'єкта власності), його відчуження та передачі права на власність іншій особі (особам, установі).

Об'єктом переважної більшості староукраїнських купчих записів було нерухоме майно. Вочевидь, при купівлі іншого майна в письмовому засвідченні не було потреби. Причиною, що зумовлювала продаж нерухомості (найчастіше земельних ділянок, будинків, господарчих споруд), було здебільшого скрутне матеріальне становище власника, хоча траплялися й інші причини, наприклад, уникнення суперечок, що постали між родичами за ділянку (власність).

Віддавна виділяється кілька жанрових різновидів, об'єднаних **спільним спрямуванням** на засвідчення здійснених актів купівлі-продажу та пов'язаних із ними процесів. Наприклад, М.М. Пешак, досліджуючи грамоти XIV ст., вказує на те, що купчі та продажні грамоти в XIV ст. функціонували як окремі жанрові різновиди: „Якщо грамота писалася від імені особи чи осіб, які купували, вона називалася купчою, а якщо від імені особи (осіб), що продавали, – продажною”⁸. На жаль, дослідниця не наводить відповідних прикладів. О.С. Лаппо-Данилевський вказує на те, що раніше окремо від купчих існував різновид т. зв. „відступних” актів: „Различіе между полнымъ и неполнымъ правомъ собственности, напริมѣръ, отражалось въ существованіи двухъ различныхъ видовъ актовъ: купчихъ и отступныхъ...”⁹

Купчі документи досліджуваного періоду можуть поєднувати в собі елементи документів продажних і власне купчих, які протягом століть злилися в єдиному документі. Що в тексті реалізується поєднанням іменників **„купля”** (купівля) та **„продажа”** (продаж) у складі відповідних мовних формул: „...*которѣю то кѣплю и продажѣ нашѣ шповѣдаемо его мл(с)ти Панѣ Ко(н)дратѣ Грѣдаци<, > атаманови городовомѣ Глѣховскомѣ, Панѣ Савѣ Почацѣ<, > во(и)тову<, > и всемѣ ѣрладови...*” [Ф. I, 55766, арк. 25, 1697 р.]. Купчі записи можуть також містити лише формулярні елементи власне продажних документів, що з часом увійшли до їх складу. Вони відображаються в текстах особовими формами дієслова **„продати”**: „...*Собственное озеро<, > прозываемое Атюшу<, > двѣ части никому не пенные<, > ани тежѣ въ жадныхъ доляхъ незаведенные<, > продали ихъ милостямъ панамъ Сотнику Конотопскому [Иосифѣ] и Федору Костенецкимъ...*” [Ф. I, 55789, арк.

68, 1739 р.]. Або ж вони можуть містити елементи уступних, що в тексті реалізовані особовими формами дієслова „уступити” (поступитися), найчастіше це зв’язані форми перфекта в 1-й особі однини: „...*ѡступилемъ*; на вѣчние ј нео(т)купние часи’ учтивоу Јвану Берлин(ь)скомъ<, > ме(л)никови, за суммъ певнѣю; пѣназе(и)...” [Ф. I, 56237, арк. 4-4 зв., 1648 р.]. У текстах купчих наявний елемент колишніх документів на відчуження майна, т. зв. „очищення” – формула відчуження, базовим компонентом якої є дієслово „отдаляти” (віддаляти) в особових формах: „...А ја себе и наслѣдниковъ мойхъ отъ оного вѣчне *отдалаю* никакава права неоставляю...” [Ф. I, 55816, арк. 122-122 зв., 1795 р.]. Очевидно, ця мовна формула є наскрізною для всіх різновидів документів, пов’язаних із передачею майна (купчі, заповіти, дарчі тощо).

У наш час під актом купівлі-продажу (купчою) розуміють нотаріальний акт про купівлю й продаж нерухомого майна, про право володіти ним. [ВТССУМ, 473].

Назви „купча”, „купчий запис”, „купчий лист” використовуються в дослідженні відповідно до їх уживання в текстах староукраїнських купчих. В аналізованих текстах трапляються такі слова та номінативні сполуки на позначення акта купівлі-продажу: 1) „**купчий запис**”: „...подаю сеі мо(и) *кѡпчи(и) запись* по(т)ребѣючо(и) сторонѣ до рукъ...” [Ф. 61, №1235, 1726 р.], „...чиню вѣдомо симъ моимъ *кѡпчимъ записо(м)*...” [Ф. 61, №1236, 1727 р.]; 2) „**купча**”: „...писа(л) сію *кѡпчѣю ѡ Глѣхо(в)ско(и) Ратѣи рѣкою*...” [Ф. I, 55766, арк. 25, 1697 р.]; 3) „**купчий лист**”: „*Коемъ рѣкоданому купчомъ листъ ѡ Григори(и) Волинскій рѣку приложилъ*”. [Ф. I, 55783, арк. 58-58 зв., 1726 р.]. Термін „купча” вважається запозиченим із російської мови відповідно до рос. „купчая” – скорочення від „купчая грамота” або „купчая крепость”. [ЕСУМ, Т. 3, 149]. Проте можна також припустити питоме його походження й те, що він був успадкований від киеворуського періоду або від литовсько-польської доби існування княжих і королівських грамот.

Розвиток жанрів відбувається одночасно з функціонуванням окремих їх документів, удосконаленням їх смислової структури, ускладненням або спрощенням їх мовних формулярів. У процесі становлення жанрів відбувається також і **стабілізація** їхніх **назв**, адже впродовж еволюції жанру його назва може змінюватися, що пов’язано з конкретними умовами побутування документів-репрезентантів відповідного жанру.

Як було зазначено вище, раніше існували документи купчі, що писалися від особи покупця, й продажні, що писалися від особи продавця. Пізніше відбулося їх взаємне спрощення, і злиття в єдиному документі, який, в основному, писався від особи продавця, але за яким закріпилася назва купчої. Таке зміщення основного смислового навантаження з компонента „продажна” на компонент „купча” пов’язане, на наш погляд, із кількома причинами.

По-перше, треба зазначити, що період другої половини XVII – XVIII ст. характеризувався активним виділенням нового прошарку власне українського панства: козацької старшини. Що супроводжувалося накопиченням ним матеріальних цінностей, у тому числі земельних володінь. У зв’язку з диференціацією, у матеріальним станом, більш значущим для суспільства виявлявся той, хто накопичував (купував) матеріальні цінності.

По-друге, як уже зазначалося, зумовлювали продаж нерухомості переважно негативні фактори: поганий матеріальний стан власника, борги тощо. У свою чергу, набуття права власності мало позитивне забарвлення. Відповідно, в назві документа зберігся смисловий компонент „купувати”, „купівля”, який був носієм позитивного значення.

По-третє, покупець протягом багатьох років володів набутим майном саме на підставі купчої, як документа, що фіксував інформацію про купівлю землі, а не продажної – документа, що містив функціонально додаткову інформацію, яка підтверджувала продаж земельного володіння новому власнику.

Отже, перенесення основного смислового навантаження з компонента „продажна” на компонент „купча”, на наш погляд, пов’язане з соціально-економічними, психологічними та правовими чинниками побутування тогочасного суспільства.

Крім того, з текстів купчих записів зазначеного періоду ми бачимо, що трансформація назви цього документа триває. У наш час на означення нотаріальних актів про купівлю й продаж нерухомого майна є поширеною назва „документи купівлі-продажу”. Передумови ж виникнення цієї назви бачимо ще в документах другої половини XVII – XVIII ст. Вони проявляються в текстах у поєднанні обох смислових компонентів, утілених за допомогою іменників „**купля**” (купівля) та „**продажа**” (продаж) у складі мовних формул: „...*При сєи купли J продажи ~~Ф~~єодо(р) Козмови(ч)<, > презвито(р) Св~~н~~то воздвиженски(и)<, > Сосницки(и) руку приложи(л)...*” [Ф. І, 55783,

арк. 58-58 зв., 1726 р.], „...ви(с)луха(в)ши *убойѣхъ сторонѣ dobrovo(л)ной куплѣ и продажѣ...*”. [Ф. I, 56264, арк. 51-51зв., 1701 р.]

Дослідження рукописних староукраїнських купчих другої половини XVII – XVIII ст. дає підстави для наступних **узагальнень**: 1) Період другої половини XVII – XVIII ст. є важливим для дослідження документів на земельну власність, зокрема купчих записів, оскільки істотні зміни в державному житті позначилися на їх мові та формулярі. 2) Виділяючи групу документів як окремий жанр, ми зважаємо на сукупність таких характеристик, як функціональне спрямування документа, його самоназва, композиція та формуляр. 3) Жанр купчої був одним із найпоширеніших у зазначений період. Займаючи одне з центральних місць у структурі групи документів на приватну власність, він впливав на становлення інших жанрів цієї групи (таких як духівниці, дарчі, дільчі тощо) та офіційно-ділового стилю загалом. 4) Функціональне спрямування документів офіційно-ділового стилю є основою їх жанрової диференціації; для купчих воно полягає в засвідченні факту купівлі-продажу майна, його відчуження та передачі прав на власність іншій особі (особам, установі). 5) Об’єктом переважної більшості староукраїнських купчих записів було нерухоме майно. 6) Раніше існували документи купчі, що писалися від особи покупця, та продажні, що писалися від особи продавця. Згодом відбулося їх взаємне спрощення та злиття в єдиному документі, за яким закріпилася назва купчої. 7) Перенесення в назві документа купівлі-продажу основного смислового навантаження з компонента „продажна” на компонент „купча” пов’язане з соціально-економічними, психологічними та правовими чинниками побутування тогочасного суспільства.

¹Садыхлы Н.Е. Лексика московских челобитных XVII века (Лексико-семантические процессы): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 / Азерб. гос. ун-т им. С.М. Кирова. – Баку, 1973. ²Волков С.С. Лексика русских челобитных XVII века: Формуляр, традиционные этикетные и стилиевые средства. – Л., 1974. ³Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (На матеріалі українських діаріушів). – К., 1979. ⁴Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. ⁵Ажнюк Л.В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст.: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – К., 1996. ⁶Герашенко О.М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 1996. ⁷Білан Н.І.

Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (На матеріалі духовниць кінця XVII – XVIII ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. ⁸Пешак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (Структура тексту). – К., 1979. – С. 12. ⁹Лаппо-Данилевский А.С. Очерк русской дипломатики частных актов: Лекции, читанныя слушателямъ „Архивныхъ Курсовъ” при Петроградскомъ Археологическомъ Институтѣ въ 1918 году. – Б. г., Б. м., 1918. – С. 185.

Список умовних скорочень назв джерел

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / Уклад. та гол. ред. В.Т. Бусел. – Київ-Ірпінь, 2001.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука – К.: Наук. думка, Т. 1, 1983. – 631с.; Т. 2, 1985. – 570с.; Т. 3, 1989. – 552с.; Т. 4, 2004. – 653с.

Ф. 61, №1235 – Купчая крепость Бандури Федора на продажу дворища й хаты Григорию Кирсте, 1726 г. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Ф. 61, №1236 – Купчая крепость на продажу двора Таранихи Юлианы Наумовны Григорию Моренцови, 1727 г. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Ф. I, спр. 55766 – Купча Андрія Рощини, дана Івану Максименку, на плац голий між дворами Михайла Тудиголовського та Харка Шевця, 1697 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₆, Украинская старина. – арк. 25.

Ф. I, спр. 55783 – Купча на батьківський двір Григорія Волинського панові Павлові Омеляновому сотникові Сосницькому, 1726 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₁₁, Уступные, мировые, купчие... – арк. 58-58 зв.

Ф. I, спр. 55789 – Купча Омелька Гарбузенка і Петра Киснка Іосифу и Федору Костенецьким на дві частини озера Атюші, 1739 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₆, Украинская старина. – арк. 68.

Ф. I, спр. 56264 – Купча від жителів Кириєвських, дана Панові Андрію Марковичу, сотнику Глухівському на ґрунти, 1701 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₁₁, Уступные, мировые, купчие... – арк. 51-51 зв.

Ф. I, спр. 56237 – Копія купчої з Ратуші Чернігівської від Наума Рижиковського, видана Іванові Берлінському на половину третьої частки млина Листвинського на Білоусі, 1648 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₁₁, Уступные, мировые, купчие... – арк. 4-4 зв.

Ф. І, спр. 55816 – Купча на сінокос Остапа Воронухи, дана Федору та Анастасії Омеляненковим, 1795 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₆, Украинская старина. – арк. 122-122 зв.

Ф. 61, № 1238 – Купчая крепость Пушенка Данила на продажу ниви Івану Грибаню, 1729 г. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України.

Ф. І, спр. 56373 – Купча Василя Романова Іваниненка, дана Іванові Іванині на дві ниви, 1755 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₁₁, Уступные, мировые, купчие... – арк. 272-273 зв.

Ф. І, спр. 56238 – Запис вічистого продажу на частину ґрунту Бровенчизни від Марка Мищука пану Данилу Якубовичу Руднику сознаний, 1660 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₁₁, Уступные, мировые, купчие... – арк. 6-6 зв.

Ф. І, спр. 56266 – Купча Марії Бондаровни Грицькові Оселедцеві та Пилипу Серединому зятю на гай із сіножаттю, 1703 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₁₁, Уступные, мировые, купчие... – арк. 53-53 зв.

Ф. І, спр. 55781 – Купча на два яри Василя, Фоми та Ігната Тищенків пані Павлової Огієнкової, 1682 р. – Рукоп. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України; Арх. Лазаревского А.М., Т 41₆, Украинская старина. – арк. 48-49 зв.

Г.П. Щокань, асп.

КНИЖНА ЛЕКСИКА СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ДР. ПОЛ. XVII – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто різні підходи до визначення поняття книжної лексики та запропоновано певні додаткові критерії для виділення книжної та вузько книжної лексики староукраїнської літературної мови другої половини XVII – п. чв. XVIII ст.

In article various approaches to studying of such layer of lexicon, as lexicon book are considered. And as additional criteria to delimitation of book lexicon of the old Ukrainian literary language of second half XVII - the first quarter of a XVIII-th century are offered.

Зміст та смислове наповнення такого поняття, як книжна лексика, на сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки не має чітко окреслених меж. Це пояснюється як неоднорідним матеріалом дослідження, так і різними підходами, залученням різних